

DOI: 10.30840/2413-7065.2(71).2019.170724

ІСТОРІЯ МОЇХ ПРАДІДІВ

Анна КОЛЛЕ*учениця 8 класу Анадольського навчально-виховного комплексу I–II ступенів
Волноваського району Донецької області*Науковий керівник – **Рожкова Ольга Олексіївна**, вчителька української мови та літератури

На берегах степової річки Шагарово розкинулося село. У різні роки в офіційних документах воно мало різні назви. Звалося і Анатолійською колонією, і Анадолією, і Анатолією, а зараз сучасна назва – Анадоль. У сусідніх селах жителів Анадолі називають калькотус, бо село розташоване ще й на березі другої річки – Кальчик.

З 1829 року у селі живуть греки, яких переселили з анатолійської провінції. Працелюбні переселенці швидко взялися за облаштування свого життя: збудували два цегляних та черепичних заводи, водяний млин. Як представники освіченої нації греки розуміли важливе значення навчання і вже у 1881 році відкрили школу, першим директором якої був Федір Іванович Варельджи.

Ще на початку двадцятого століття село було великим поселенням. У 1915 році тут у 310 дворах мешкало 1700 жителів. Вони займалися землеробством і тваринництвом, мали великі стада овець. Важкі роки розкуркулення та колективізації примусили багатьох селян переїхати на виробництво до Маріуполя та на станцію Карань.

У страшні тридцять без суду і слідства близько 80 анадольців було вислано в табори, де вони й загинули. За часів радянського господарювання село Анадоль прославилось тим, що колгосп імені Леніна за успіхи у розвитку вівчарства презентувався на Всесоюзній виставці

досягнень народного господарства у Москві. Представляв колгосп Мина Миколайович Маліч. А в 1953 році за високі показники у роботі орденом Леніна був нагороджений бригадир тракторної бригади Петро Федорович Майтамал.

Настав 1953 рік. Узвичаєний ритм життя колгоспників Анадолі порушила вагома подія – до села їдуть переселенці. По-різному анадольці сприйняли приїзд чужинців, людей із далекої Львівщини. Селянам роз'яснили, що приїжджі будуть працювати у колгоспі, їм виділять житло, з ними треба порозумітися. Але як зжитися з такими чужими, на думку місцевих греків, ворожими звичаями і традиціями, які привезуть із собою переселенці? Невдовзі в селі з'явилися вони, «бандерівці», як стали називати приїжджих зі Львівщини людей.

Не можна заперечувати той факт, що переселенці відігравали значну роль в історії Донецького краю, особливо у становленні його промислового потенціалу, збереженні духовних традицій українців.

Деякі фрагментарні відомості про участь населення Західної та Центральної України в економічному розвитку Донбасу містяться в колективній праці донецьких істориків «История родного края».

З 1940-х років почало відбуватися велике переселення народів, яке охопило територію Галичини й викликало

відчутні зміни в етнічному та соціальному складі населення. Тепер важко знайти галицьку родину, яка безболісно пережила той час, коли національна ідентифікація призводила до втрати батьківщини, а інколи – до розстрілу.

«Депортація галичан та лемків розпочалася в 1941 році і закінчилася у 1947-му під час операції «Вісла», коли їх остаточно вивезли зі своєї землі на території, які відійшли від Німеччини до Польщі, відтоді Лемківщина перестала існувати як країна лемків», – розповіла журналові «Z» український кореспондент інтернет-радіо Lem FM (Польща) Анна Кирпак.

Після переселення традиційний устрій життя лемків, бойків зовсім змінився. Вони втратили все, що мали – землю, ліс, худобу. Щоб адаптуватись у нових умовах, часом треба було жертвувати своєю мовою, культурою.

Вражаючою є бездушність у ставленні до людей, яка прослідковується в усьому комплексі депортаційних заходів. Стаття 1 протоколу до Договору констатує, що «кожна зі сторін зобов'язується передати безкоштовно нерухому державну, кооперативно – колгоспну та іншу суспільну власність урядові держави, до котрої відходить дана територія, а також має право вивозу суспільної власності. При цьому наголошувалося, що маютьесь на увазі машини, сільськогосподарський реманент і худоба». Жодним словом не згадувалося про людей, які з діда-прадіда жили на цій землі.

Одним із шляхів підняття економіки в Україні стало вербування працездатного населення в промислові регіони республіки, особливо у вугільну галузь Донбасу, де найбільш гостро відчувався дефіцит робочої сили.

Окрім питання працевлаштування, уряд вирішував й інші проблеми, а саме – шляхом встановлення взаємозв'язку між мешканцями Донбасу і Західної України «радянїзувати» населення щойно приєднаного краю, а також депортувати із західних областей України «класово ворожі радянській владі елементи» і, таким чином, позбавити їх підтримки місцевого населення.

Переселенські акції стали ефективним засобом для примирення населення з ідеологічними та політичними цілями.

Першими переселенцями насамперед були члени ОУН та воїни УПА, їхні сім'ї, а також особи, які підтримували національно-визвольний рух. Нарком внутрішніх справ УРСР Василь Рясний зобов'язав обласні управління НКВС західних областей до 15 лютого 1945 року провести обмін усіх мешканців сільської місцевості окремих областей Західної України віком до 15 років, оскільки саме селяни надавали значну допомогу підпіллю.

В наказі НКВ СРСР від 31 березня 1944 року народний комісар внутрішніх справ СРСР Лаврентій Берія пропонував висилати на заслання членів родин оунівців і повстанців після затвердження постанови, не чекаючи одержання рішення Особливої наради [1].

Лише у Львівській області на виконання цієї директиви у жовтні 1944 року були підготовлені списки на виселення 10 тисяч 517 осіб [2]. Вже через рік на сході було близько 2 млн. 230 осіб [3].

Секретар Львівського обкому КП(б)У Іван Грушевський у доповідній записці члену військової ради Микиті Хрущову запропонував «провести виселення з 405 населених пунктів 4394 сім'ї» [4]. Під час проведення виселення населення групи

НКВС чинили терор і беззаконня: катування, побої, вбивства, розкрадання, підпали.

Друга депортація відбулась у 1947 році і називалась «Захід».

«Захід» – акція, яку співробітники МДБ готували за всіма правилами військової операції. Зокрема, розробили спеціальну систему радіосигналів: комбінація цифр «470» означала «виселення закінчив».

Житлові приміщення та надвірні будівлі обласні партійці передавали школам, лікарням, дитячим садкам і ... місцевим активістам. Траплялися випадки, коли виселенці або переселенці тікали з Донеччини, поверталися додому, а там уже господарювали односельчани.

Спочатку планувалось депортувати 75 тисяч осіб (25 тисяч сімей). Згодом МДБ СРСР збільшило планову цифру до 100 тис. осіб. Із семи західних областей України у 44-х залізничних ешелонах було вивезено 77 тис. 791 особу (26 тис. 332 сім'ї), з них 18 тис. 866 чоловіків, 35 тис. 441 жінку, 22 тис. 279 дітей [5].

Виселяли «куркулів», які підтримували ОУН та УПА й не хотіли вступати до колгоспів. Загалом протягом 1949 року у східні райони та віддалені райони СРСР із Львівської та Станіславської областей було депортовано 1 тис. 524 сім'ї, «злісних саботажників» колгоспного будівництва [6].

27 квітня 1950 року Політбюро ЦК КП(б)У затвердило постанову «Про підготовку документів щодо виселення родин оунівців і зміну існуючого порядку комплектування груп охорони громадського порядку», відповідно до якої передбачалося додатково депортувати 182 тис. 543 особи – «учасників банд національного підпілля», «банд

пособників» та членів їхніх родин, а також 12 тис. 135 куркулів [7].

Остання депортація етнічних українців із території Польщі відбувалася через 6 років по закінченні операції «Вісла» (в 1951 році) і мала офіційну назву – обмін ділянками державних територій. Під час цього виселення не враховували родинних стосунків. Тому часто близькі люди (батьки, діти, брати, сестри) направлялися в населені пункти, розташовані за сотні кілометрів один від одного.

Це була ретельно спрямована акція, в результаті якої 42 села та містечко Нижні Устріки колишньої Дрогобицької області були брутально вигнані із своїх етнічних земель і розпорочені у рідко заселених степах південно-східних регіонів України.

Проведенню депортації передував договір, укладений 15 лютого 1951 року між Радянським Союзом і Польською Республікою, про обмін ділянками державних територій. Згідно зі статтею 1 Договору СРСР уступав у порядку взаємного обміну Польській Республіці ділянку державної території Дрогобицької області загальною площею 480 кв. км; стаття 2 санкціонувала перехід до СРСР за обсягом території Люблінського воєводства Польщі.

Окремими додатками до статей 1 і 2 Договору уточнювалася лінія державного кордону між договірними сторонами: її початковим пунктом на ділянці, що входила від СРСР до Польщі, визнавалася річка Сян (із вказівкою конкретних населених пунктів); а внаслідок передачі зазначених територій Польською Республікою СРСР лінія кордону мала пролягти у північно-східному напрямі, залишивши на боці СРСР залізницю Рава-Руська–Кристинопіль (нині

Червоноград) з відзначеними прилеглими до неї населеними пунктами.

Ратифікація договору обома сторонами відбулася у травні того ж року. Від початку офіційних розмов про переселення (лютий 1951 р.) до відправлення першого ешелону (13 червня 1951 р.) минуло чотири місяці. 16 жовтня від станції Коростенко відійшов останній ешелон. «Дільниця передана польській стороні 20 жовтня 1951 року, про що Уповноваженими з передачі і прийому дільниці підписаний акт».

Проводилась ще вербувальна робота. Для набору робочої сили з села у різні місцевості направлялися спеціальні працівники-вербувальники.

Уряд прийняв велику кількість різних постанов, розпоряджень, демонструючи свою турботу про переселення на нові землі, але багато із запропонованих заходів так і залишилось на папері. Більшість питань люди вирішували самостійно.

Найголовнішою проблемою на нових землях оповідачі називають відсутність даху над головою. Місцева влада намагалася вирішити питання, підселивши переселенців до місцевих жителів. Так створювалися труднощі як для одних (доводилося ділити хату з незнайомими людьми), так і для інших (вчорашні господарі потрапили у становище непроханих гостей). Переселенці досі згадують із вдячністю про людей, котрі надали їм притулок. Це Якомелова Варвара, Стуліко Фотінія, Микита Марія та багато інших грецьких сімей.

У 1953 році вербувальниками були з Анадолі Попов Федір Олексійович та Чубар Іван Лазарович, які за розпорядженням Донецького обкому партії поїхали вербувати людей зі Львівської

області Турківського району, село Верхня Яблунька, та із Дрогобицької області Кіровського району, село Наново.

Спогади Чубар Лідії Анастасіївни (дружини Івана Лазаровича Чубаря):

«Чоловік привіз у село близько 70 сімей. Сім'ї їхали не примусово, а за договорами. Дозволялось везти одяг, взуття, білизну, продукти, реманент та інші речі, загальною вагою до 2 центнерів на родину, а також худобу та птицю. Хати для переселенців разом зі своєю бригадою будував Мороз Ігнат Харитонович.

Їхали в теплушках, скрізь щілини вдивлялись у нову батьківщину, до станції Карань Тельманівського району, а звідти приїздили із колгоспу машини і забирали переселенців.

Важкі житлово-побутові умови, недоліки кадрової та організаційної роботи приводили до того, що люди поверталися назад. На селі назавжди залишилось близько 25–30 сімей переселенців».

Марич Катерина Василівна (1933 року народження): «Я народилася в селі Наново Кіровоградського району Дрогобицької області. Пам'ятаю тоді так і говорили – «живемо на кордоні». Звідти у 1949 році нашу родину, а власне, майже все село виселили на Донеччину, а кого – на Херсонщину. Було мені шістнадцять років. Молодшого брата залишили там, залишили у сусідів, тому що батьки загинули у роки війни. Виселяли нас без збройних залякувань, мирно, спокійно. Їхали ми з Ільчишиною Катериною (у неї було двоє дітей, син Степан був зовсім маленьким, мабуть, років три, спав у лозяному кошику). В пам'яті врізалось, як везли в товарняках. По приїзді показали, де ми будемо жити. Ті хати, які нам дали, були нікчемні. Люди намучилися. Тут нам було несолодко. Грудень, вже

морози вдарили, а розтопити немає чим, хіба купку соломи принесемо з ферми. Так і зимували. А навесні почали ту хату до ума доводити. Старшим людям важко було звикнути до нового клімату. У нас вдома ліси, гори, дощі часто, спека легше переноситься, а тут голий степ, сонце пече, аж дихнути немає чим. Поки сім'ї не було, хотілося на батьківщину, а вийшла за грека – народила трьох дітей, працювала у колгоспі, все наладилося».

Шейка Ольга Миколаївна (1940 року народження): «Було мені тринадцять років, все пам'ятаю, сльози капали з очей, стискалося серце в грудях, бо залишили рідний край, чудовий краєвид. Батько поцілував своїх стареньких батьків, поцілував рідну землю біля своєї домівки. Він завжди так робив, коли надовго їхав на заробітки в Аргентину або в Америку (9 років працював на заробітках). Приїхав, побудував дім, який ми залишили. Їхали ми всі: мати Шейка Єва Іванівна (1902 року народження), батько Шейка Микола Миколайович (1903 року народження), сестри: Шейка Марія Миколаївна (1933 року народження), Шейка Єва Миколаївна (1945 року народження), Шейка Ганна Миколаївна (1948 року народження).

З нами їхала ще рідна тітка з чоловіком та семеро дітей.

Везли з собою різні домашні речі: багато білизни, подушки, взуття, одягу, харчі. А ще везли корову. Кобилу продали у Яблунці. За коровою дивилась старша сестра Марія, вона їхала в іншому вагоні. З села Карань Тельманівського району у село нас привіз Харабет Христофор Іванович. Ось і почалось нове життя...

Нам довелось тіснитися двом родинам в одній маленькій хаті. Сім'я тітки – 9

чоловік та інша сім'я – 6 чоловік. Виділений для будівництва матеріал, як виявилось, «недоїхав» до адреса, його частково розікрали по дорозі. У двох кімнатах спали на землі, підлоги не було, стелили солому. Сім'я тітки не витерпіла, втекла назад, а ми залишилися, мусили батьки щодня виходити в поле й виконувати нелегкі колгоспні норми, обробляли власний город, виховували чотирьох дітей».

Середич Анастасія Тимофіївна (1928 року народження) переселена з села Верхня Яблунька Турківського району Львівської області: «Звідти у 1953 році нашу родину переселили: брата Василя (1926 року народження), сестру Катерину (1937 року народження). Батьки наші померли. Виїжджали, звісно, самовільно. Тут, в Анадолі, ми жили спочатку на квартирі у Якомелової тітки Варвари, яка мешкала разом з племінником. Від колгоспу зразу нам дали корову-годувальницю. В селі було мало дерев, степ, одне слово, ми до такого не звикли. Почали відразу садити дерева. Спочатку нас називали «западенцями». Певний час ворогували з місцевими, особливо з підлітками. Російську мову розуміли дуже погано, грецьку взагалі нічого. Але з часом передружилися, полюбилися, одружилися. На Калмиковій Марії оженився брат. Потім потихеньку-потихеньку брат збудував свою хату, а нам з сестрою дали поруч хату, в якій я зараз і живу. Сестра Катерина вийшла за грека Бімбіклі Миколу, а потім і я. Багато людей, хто їхав зі мною, повернулися назад: Єва Шпанок, Ліда Дрімач, Лука Сичак та багато інших. У Львівську область я їздила тричі, там залишились мої родичі, там залишилась моя батьківщина. Але для мене, як і для багатьох переселенців, Донбас став другою батьківщиною. Тут

народився і помер мій єдиний син Віктор, народилися і живуть мої онуки. На згадку залишилось дві невеличкі іконки та старенька фотографія батька».

Сутчак Ганна Андріївна (1952 року народження): «Приїхали ми з Яблуньки всі: батько, мати, сестра, брат і я. Мені був один рік. Я нічого не пам'ятаю. Але казали, що приїхали влітку. Батько старий, не зміг звикнути до нового клімату, дуже хворів. Спека переноситься тяжко, дихнути немає чим. Тому змушені повернутись назад. Кльоби, родичі наші, залишилися всі: Килина, Марія, Єва, Петро».

Степан Марія Іванівна (1935 року народження): «Приїхала разом з братом, без батьків. Брат поїхав у Сталіно, де прожив весь час, оженився, народилися два сини, онуки. Я спочатку працювала в дитячому садку, а потім на фермі. Приживатися було дуже важко. Людину з гір кинути у степи – все одно, що ляща кинути на берег. Ще років два–три мали надію, що повернемося додому. Все казали, ми тут недовго, ми звідси поїдемо. Жаль роздирав моє серце, але була безсила щось змінити. Стало легше, коли приїхала сестра разом з дочкою. Стало веселіше, народила двох доньок, дуже тяжко було. Сестра Ганна разом з донькою Любою жили окремо. Ще як була советська власть, то писанки забороняли писати. Не дай, Боже, щоб хтось із дітей приніс шматочок паски у школу. У нас вдома такі красиві писанки писали. Тепер вчать у школі, про свята розказують. Музей є у школі, там наші вишивки. Наші діти знають про своє коріння».

Згадує розповідь батька син переселенців Гунза Віктор (1965 року народження): «Гунза Павло Степанович (1917 року народження) та Кузьо Килина Степанівна (1925 року народження)

в Анадолю приїхали ще під час першого переселення. Їхали разом з братом, сестрами, дітьми. Спочатку жили всі на квартирі у Савелових. А потім дали стару хату. Намучилися. Матеріал давали, а люди їх самі доробляли. Бо де дінешся? Хату, розібрану з доброго лісу, віддали у колгосп. Почали хату до ума доводити. Бо звикли до нормальних осель. Батьки приїхали в одязі, зробленому вдома. Багато мали вишитого».

У той же час переселенці, котрі спочатку жили на квартирах у місцевих господарів, згадують про них як про щирих, добрих, приязних людей. У селі переселенці намагалися з'єднати свої родини, як, наприклад, Джура Єва і Кльоб Степан, Шейка Єва і Шейко Іван, Ощепок Олексій та Марія.

Старенька переселенка згадує: «Спочатку не хотіли ні ми місцевих, ні місцеві нас. Бо старі люди казали, що будуть вертати додому. А пізніше почалися шлюби з місцевими греками. Наприклад: Марич Катерина та Майтамал Василь, Шейка Ольга та Харабет Іван, Мороз Сергій та Кльоб Калина, Матрос Василь та Кльоб Катерина, Калмиков Валентин та Шейка Ганна, Буняк Настя та Прокопцов Іван».

Отже, з дослідження видно, що влада не створила належних умов, стимулів для адаптації переселенців, які б спонукали людей безболісно прийняти переселення на нові місця.

Але тяжка, клопітка праця селян дала свої результати. Зростав добробут колишніх переселенців, народжувалися та виростали діти, розквітали села. Зберігають львів'яни і пам'ять про рідну землю, відроджують духовність. Храм Всіх Святих відремонтований власним коштом та власними руками. Самі переселенці дуже рідко називають себе

переселенцями, частіше – «українцями, які жили у Львові та на Галичині».

На Різдвяні свята ставлять вертеп. На Святвечір намагаються приготувати 12 страв, а в хату приносять соломку або сіно, ворожать, який буде врожай. Раненько на Новий рік малі хлопці, так звані «новолітки», ходять по хатах та засівають зерном, висловлюють господарям новорічні побажання: «Сійся, родися, жито, пшениця і всяка пашниця. На щастя, на здоров'я, на Новий рік, щоб краще родило, ніж торік. Коноплі – під стелю, а льон по коліна, щоб у вас, хрещених, голова не боліла».

Раніше жінки цілу зиму пряли нитки з овечої вовни. Справляли вечорниці: жінки, дівчата збиралися разом і пряли, співали. Навіть була така пісня: «Ой пряду, пряду, спатоньки хочу, ой склоню я голівоньку на білу постілоньку, може, я усну. А свекруха йде, як змія, гуде: «Сонлива, дрімлива, до роботи лінива невістка моя...».

Переселенці не уявляють собі Різдва без куті, Великодня – без писанки, Святої Трійці – без клечання, навіть називають це останнє свято Зеленими Святами. Відзначають свято Купала, а на Введення закликають щастя на майбутній рік, на Катерину кличуть долю, на Андрія кусають калиту, а дівчата обов'язково ворожать, чи не вийде заміж цього року. Нарешті, діти бавляться весною, співають:

А ми просо сіяли, сіяли,

Ой, дід-Ладо, сіяли, сіяли..

Співають і дівчата, ведучи танок: «Ой, дід, дід і Ладо...».

Переселенці навчають дітей закличкам (заклички – це невеликі пісеньки, призначені для виспівування групою дітей. Всі явища і сили природи функціонують у закличці як живі істоти.

Закличка – це звернення до природних стихій). Наприклад:

Жайворонки, прилітайте!

Студену зиму забирайте!

Сороки, весну принесіть,

У вирій зиму заберіть.

Переселенці також передають прекрасні і цікаві традиції і звичаї, пов'язані з незвичайними уявленнями про рослинний світ. Вони вчать своїх дітей і внуків, що верба завше символізувала дівчину. Розлога, похилена верба найчастіше асоціювалась зі смутком, жалем:

Висока верба, висока верба

Широкий лист пускає.

Велика любов, тяжка розлука

Сердечко крає.

До речі, у переселенців існував звичай запалювати гілочку верби і обкурювати нею хворих на лихоманку. Горох – це символ сліз у переселенців. Кажуть: сльози як горох котяться. З ним пов'язують нещастя, біду. Молоді жінки не мали його їсти, аби не було гірким подружнє життя. У весільних приповідках та побажаннях дуб виступає символом подружнього життя:

Дарую два дубочки,

Щоб жили в парі, як голубочки.

Це також символ міцного здоров'я і довголіття молодих:

Дарую дуби, що в діброві,

Будьте дужі та здорові!

Коли народжувався син, переселенці висаджували два жолуді, донька – калинове зерно.

Суботніми вечорами збиралися до клубу потанцювати під гармошку (баян). Чубар Павло Спиридонович, Мадин Валентин Семенович грали не тільки на гармошці, а й на скрипці, кларнеті. Кльоб Михайло Іванович вибивав на бубні, гарно співав коломийок.

Нові умови життя і праці, оточення і навіть природне середовище призвели до поступового зникнення традицій. Змінити ситуацію, навіть у сучасних демократичних умовах, надзвичайно важко.

Після смерті Й. Сталіна масові репресії та переселення припинилися. Однак скасування правових обмежень для переселенців тривало до 1956 року.

З розповідей переселенців, що приїхали у Приазов'я в 50-х роках минулого століття, видно, як важко було людям з різною ментальністю співпрацювати, налагоджувати побут, проводити дозвілля. Влада, пообіцявши їм на нових місцях проживання пристойне житло, не впоралася з поставленим завданням. Переселенці залишилися найбіднішим населенням. Багато з них, розчаровані й морально підкошені, змушені були повертатися на батьківщину. Ті «західняки», що залишилися на Донеччині, стали жити з місцевими жителями одними турботами, змушені були адаптуватися до нового способу життя та й самі впливали на нього, бо було майже втрачено автентичність. Особливо це відчувається у нас, на Донеччині, де люди соромляться розмовляти рідною мовою, а внуки їй не знають. Це далеко не їхня вина, а дійсність, коли всіх «шліфувала» радянська доба та прогресуючий час.

Пліч-о-пліч нині працюють самостійними орендарями землі сім'ї Шкуратів, Іванових, Кіріязі, Стуліко, Харабет, Кльобів, Ільчишиних. Стосунки між людьми різних національностей дружні й ділові.

У жовтні 2012 року Анадольській музейній кімнаті присвоєно статус музею. Це музей історії села – справжня жива творча лабораторія, невичерпна криниця духовності, де серед розмаїття

експонатів розміщені неповторні вишивки, які свідчать про золоті руки і чисте серце жінок, коріння яких у далекому краю – Галичині та Львові.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бугай М. Ф. Депортації населення України (30–50-ті роки). *Український історичний журнал*. 1990. № 11. С. 20.
2. Білас І. Г. Карально-репресивна система в Україні. 1917–1953: суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: у 2-х кн. Київ: Либідь, 1994. Кн. 2. С. 504–514.
3. Депортація. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У трьох томах. 1946–1947 рр. Львів: Жовківська книжкова друкарня видавництва О. О. Василян «Місіонер», 1998. Т. 2. С. 26.
4. Джерела до історії населених пунктів Донбасу. Донецьк, 2001.
5. Економічна історія України і світу: підручник / за редакцією Б. Д. Лановина. Київ: Вікар, 1999. 737 с.
6. Енциклопедія українознавства / під ред. Кубійовича. Львів, 1994. Т. 4. Від депортації до депортації: суспільно-політичне життя холмсько-піднеських українців (1915–1947).
7. Дослідження. Спогади. Документи. Т. 1. Дослідження. Чернівці: Букрек, 2011. 880 с.
8. Історія міст і сіл УРСР. Донецька область. Київ, 1970. С. 151.
9. История городов и сел УССР. Донецкая область. Киев, 1976. С. 376.
10. Кузьменков Л. Переселение крымских греков в Северное Приазовье в 1778–1789. Мариуполь, 1997. С. 61.
11. Надольський Й. Е. Депортаційна політика сталінського тоталітарного режиму в західних областях України (1939–1953). Луцьк: РВВ «Вежа» Волинського національного університету імені Лесі Українки, 2008. С. 67.
12. Пірко В. О. Джерела про час заснування. *Новые страницы из истории Донбаса*. Донецк, 1995. Кн. 4.